

Շ. Մ. ԱՔԱՆԱՅԱՆ

**ՂԱՐԱՔԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ
ՏԵՄԱՆԿՅՈՒՆՈՎ**

Հայ ժողովրդի դարաքաղյան հատվածի համար մեր օրերում ամենակենսական պրոբլեմը աղյուսակա-դարաքաղյան կոնֆլիկտի լուծումն է, որը բնականաբար տեղիք է տալիս տարբեր վարկածների, կարծիքների ու վեճերի, ընդհուպ մինչև միջազգային ատյանները: Ներկա հողվածում չանդրադառնալով կոնֆլիկտի պատմական պատճառներին, որոնց մասին գրվել է բազմաթիվ անգամ, հեղինակը փորձել է անձնական տեսանկյունով անդրադառնալ հատկապես այն կարծիքին, որը հնչում է Աղյուսակի պրեզիդենտի ելույթներում և Արևմուտքի որոշ քաղաքական գործիչների առաջարկություններում:

Ամենից առաջ նշենք, որ տեսական քաղաքագիտության մեջ երաշխավորվող դրույթների համաձայն առաջօր վերոհիշյալ կոնֆլիկտի լուծման նպատակով օգտագործվել են համարյա բոլոր մեթոդները, որոնք նշանակալի արդյունքներ չեն տվել: Ուստի կոնֆլիկտի երկու կողմերը հանգել են այն եզրակացությանը, որ կոնֆլիկտի լուծման միակ և վերջնական միջոցը կարող է լինել բանակցությունների եղանակը: Ըստ որում, չեն բացառվում փոխզիջումները: Աղյուսակի պրեզիդենտ Հ. Ալիևի ելույթներում հնչում են հատկապես Աղյուսակի տերիտորիալ ամբողջականության պահպանման և ԼՂՀ-ին լայն ինքնավարության տրամադրման գաղափարները: Հ. Ալիևի կարծիքով Աղյուսակի կողմից կատարվող փոխզիջումը ըստ երևույթին հանդիսանում է ԼՂՀ-ին լայն ինքնավարության տրամադրումը: Փորձենք սակայն «լայն ինքնավարության» կապակցությամբ իրական փաստերով ու տվյալներով հսկիչը ներկայացնել այն քաղաքականությունը, որը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ վարել են Հ. Ալիևի նախորդները և որդեգրվել է հենց իր՝ Ալիևի կողմից դեռևս 60-ական թվականների վերջերին:

Հայտնի է, որ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշման մեջ գրված էր. «... Ելնելով աղյուսակների ու հայերի միջև ազգամիջյան խաղաղությունից և վերին և ներքին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադր. ԽՍՀ-ի շրջանակներում, նրան տրամադրելով մարզային լայն ինքնավարություն»¹:

Ուրեմն, Հ. Ալիևի խոստացած «լայն ինքնավարությունը», նրա նախորդները Ղարաբաղին տրամադրել են դեռևս 1921 թվականին: Իսկ ի՞նչ է հետևել իրականում վերոհիշյալ որոշմանը, ինչպե՞ս է իրականացվել ԼՂԻՄ-ին տրված ինքնավարությունը: Բերենք մի քանի տվյալներ՝ եզրակացությունները շատ դեպքերում թողնելով ընթերցողին: 1918—20 թվականներին աղյուսակների ձեռքով ավերվել էին Շուշի քաղաքը և 59 հայկական գյուղեր: Անօթևան էին մնացել 37 հազար գյուղա-

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 23-ին մարտի, 1975 թ., հ. 69:

ցիներ²։ Ընդամենը երեք տարվա ընթացքում Վարաբաղի հայ բնակչության ընդհանուր թիվը կրճատվել էր 42 հազար մարդով³։ «Լայն ինքնավարության հենց առաջին տարում Վարաբաղի անօթևան գյուղացիությունը մարզգործկոմի միջոցով խնդրում է Աղբրեջանի իշխանություններին՝ իրավունք տալ Վարաբաղի անտառներից փայտանյութ օգտագործել ավերված տները վերականգնելու համար։ Ի պատասխան այս խնդրանքի, մարզխորհրդի 4-րդ համագումարում մարզգործկոմի նախագահ Արմենակ Ղարազոյանը հայտարարել է, թե հանրապետության ղեկավարությունը անօթևան հայ գյուղացիությանը ընդառաջելով, առաջարկում է Վարաբաղում իրենց ավերված տները վերականգնելու փոխարեն տեղափոխվել Միլիի և Մուղանի հարթավայրերը, այնտեղ հաստատել վերաբնակություն, օգտվել կառավարության աջակցությունից և ակտիվորեն մասնակցել ջրանցքների շինարարությանը»⁴։ Աղբրեջանի իշխանությունները համոզված էին, որ հայ գյուղացիները հազիվ թե մասսայական տեղափոխվեն հարթավայրեր, բայց միաժամանակ գիտեին, որ անօթևան մարդիկ մասսայաբար կհեռանան իրենց օջախներից, Աստված գիտե, թե ինչ ուղղությամբ։ Սկսվեց Խորհրդային Վարաբաղի հայ բնակչության առաջին ստվար արտահոսքը՝ 1921 թվականի համեմատությամբ 1926 թվականին մարզի հայ բնակչությունը կրճատվեց 32,5 հազարով⁵։ Մինչդեռ նույն ժամանակաշրջանում Վարաբաղի թուրք բնակչությունը ընդհանուր քվաքամակով աճեց 4 %-ով⁶։ Բանն այն է, որ Աղբրեջանի իշխանությունները մարզի հայ բնակչության արտագաղթի կազմակերպմամբ հանդերձ, զուգահեռաբար մշակեցին նաև մարզի տարածքում քոչվոր թուրք բնակչությանը նստակյաց կյանքի փոխադրելու և վերաբնակություն հաստատելու խորամանկ քաղաքականություն։ Այս քաղաքականությունը մարզգործկոմի փաստաթղթերում ստացավ թուրք բնակչության նկատմամբ «հատուկ ինտերնացիոնալիստական մոտեցում ցուցաբերելու» անունը։ Ահա մի փաստ՝ 1926 թվականին ԼՂԽՍ-ի դպրոցաշինարարությանը հատկացված ֆինանսական միջոցների 40 %-ը հատկացվում էր թուրքական դպրոցներին։ Դա այն դեպքում, որ թուրք սովորողների թիվը կազմում էր ընդհանուր թվի միայն 10 %-ը⁷։ 1929 թվականին մարզային խորհրդի 5-րդ համագումարում մարզգործկոմի նախագահ Երեմ Գրիգորյանի զեկուցման մեջ ընդգծվում էր, որ ժողովրդական կրթությանը հատկացված պետական միջոցներից հատկացումները մարզի յուրաքանչյուր թուրք բնակչի բաժինը 38,8 %-ով գերազանցում է մարզի հայ բնակչի բաժնին⁸։ Մարզգործկոմի նախագահը այսպիսի փաստը համարում էր լեհիմյան ազգային քաղաքականության ուսանելի օրինակ, որը չէր ուզում տեսնել «շովինիստական տրամադրությամբ սնանկացած հայ մտավորականությունը»⁹։

Առաջ մղելով ԼՂԽՍ-ում հայակործան քաղաքականությունը, Աղբրեջանի Կենտգործկոմը 1929 թվականին մշակեց և առանց դարաբանողիների կարծիք հարցնելու գործողության մեջ դրեց ԼՂԽՍ-ի կարգավիճակի վերաբերյալ մոր կանոնակարգ։ Ո՞րն էր այդ մոր կանոնակարգի առանձնահատկությունը։ Եթե 1921 թվականի Կովկասյան բյուրոյի որոշման մեջ Լեռնային Վարաբաղը Աղբրեջանի կազմում թողնելու գլխավոր պատճառ էր համարվում հայ և աղբրեջանական ժողովուրդների բարեկամության պահպանումն ու տնտեսական կապերը, ապա այս մոր կանոնակարգում ուղղակի ընդգծվում էր, որ Լեռնային Վարաբաղը Աղբրեջանի տերիտորիայի անբաժանելի մասն է, որտեղ ապրում են հայեր։ Ելնելով ինտերնա-

² См. Госархив НКАО, Ф-2, оп. 1, ед. хр.. 329, Л-2.

³ См. Госархив НКАО, Ф-2, оп. 1, ед. хр., 175, Л-3.

⁴ См. Госархив НКАО, Ф-2, оп. 1, ед. хр., 206, Л-3.

⁵ См. Там же, ед. хр., 175, Л-2.

⁶ См. Там же, ед. хр., 141, Л-10.

⁷ См. Там же, ед. хр., 354, Л-5.

⁸ См. Госархив НКАО, Ф-2, оп. 1, ед. хр., 354, Л-5.

⁹ См. Там же.

ցիտնալիզմի սկզբունքներից, Ղարաբաղին տրվում է ինքնավարություն՝ գործավարությունը, դատարանը և դպրոցներում ուսուցումը հայերեն վարելու իրավունք¹⁰։ 1933 թվականին Ադրբեջանի իշխանությունները ԼՂԻՄ-ի տարածքում կուլակության լիկվիդացման հետ մեկտեղ, մարզում «... Հայտնաբերեցին նաև դաշնակցական կազմակերպություններ, նացիոնալիստական խմբավորումներ, որոնք թափանցել էին հարևան Հայաստանից»¹¹։ Ղարաբաղյան նացիոնալիզմի «ջախջախման հարցը» դարձավ Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի պլենումի ջնհարկման առարկա։ Այս պլենումում ուղղակի հայտարարվեց, որ ԼՂԻՄ-ի ինքնավարությունը ձևական իմաստ ունի, մարզային ղեկավար մարմինները ինքնուրույն հարցեր լուծելու իրավունք չունեն։ ԼՂԻՄ-ի համար օրենքն այն է, ինչ կարգադրվում է Բաքվից¹²։

Այսպիսով, ԼՂԻՄ-ի նոր կարգավիճակի հաստատումը, նացիոնալիստական հոսանքների և դաշնակցական խմբավորումների պարբերական բացահայտումները արդարացուցիչ համգամանքներ դարձան Ղարաբաղի հայ մտավորականության գլխատման և բնակչության նոր արտագաղթի համար։ Մակայն այսքանով դեռևս չէին բավարարվում Հ. Ալիևի նախորդները, 30-ական թվականների կեսից ձեռնարկեցին ԼՂԻՄ-ի հայ երիտասարդության բռնի արտագաղթի եղանակ, որը շարունակվեց մինչև 50-ական թվականների վերջերը։ Ավելորդ աշխատուժի անվան տակ այդ տարիներին ԼՂԻՄ-ից Բաքվի և Մոսկվայի կառույցները բռնի կերպով ուղարկվեցին հազարավոր հայ երիտասարդներ։ Դիմենք դարձյալ փաստերի։ Այսպես, 1933 թվականի օգոստոսի 12-ի «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի առաջնորդող հոդվածում ասված է, որ երեք օրվա ընթացքում ԼՂԻՄ-ից Բաքու պետք է ուղարկվեն 1300 երիտասարդներ Ազնեֆուում աշխատելու համար, նույն երեք օրում պետք է լրացուցիչ հավաքագրել նաև 100 երիտասարդներ ֆաբրիկաներում և արտադրության համար։ Դատապարտում էին գյուղերի այն ղեկավարներին, որոնք ընդդիմանում էին վերևից տրված ցուցումներին¹³։ ԼՂԻՄ-ի պետական արխիվում պահպանված մի տեղեկատվության մեջ ասված է, որ 1941 թ. հունիսի 6-ին Բաքու են ուղարկվել 133 հոգի, հունիսի 7-ին՝ 350 հոգի, հունիսի 9-ին՝ 453 հոգի, հունիսի 12-ին՝ 608 հոգի, հունիսի 14-ին՝ 674 հոգի¹⁴։

Բռնի արտագաղթի քաղաքականության հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց հայ ազգաբնակչության թվական կազմը։ Այսպես, 1939—59 թթ. ժամանակաշրջանում մարզի հայ բնակչության թիվը նվազեց 23 հազարով, իսկ ադրբեջանցիների թիվը աճեց 4 հազարով¹⁵։ Ղարաբաղի փոքր գյուղերից շատերում փակվեցին դպրոցները, շատ գյուղեր պարզապես նմանվում էին ծերանոցների։ Այդ տարիներին կարելի էր լսել այսպիսի խոսքեր՝ այսինչ գյուղում մահացել են վերջին բնակիչները, այսինչ գյուղում ապրում են ընդամենը 10 մարդ։

Չնայած Ադրբեջանի իշխանությունների բազմապիսի ջանքերին, ԼՂԻՄ-ում այնուհանդերձ շարունակում էր պահպանվել հայկական ոգին, մարդիկ ամուր էին կպած իրենց մայր հողին, հետևաբար, 1969 թվականին, երբ Հ. Ալիևը ընտրվեց Ադր. Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար, իր նախորդներից իբրև ժառանգություն ստացավ Լեոնային Ղարաբաղի չլուծված իմնահարցը։ Սակայն ի տարբերություն իր նախորդների, Հ. Ալիևը մեր կարծիքով ավելի խորամանկ դիվանագետ էր, ավելի չրջահայաց քաղաքագետ և ավելի գործույնա ու հետևողական էր իր նպատակային խնդիրների իրագործման մեջ։ Եթե Ալիևի նախորդները ԼՂԻՄ-

¹⁰ См. Там же, ед. хр., 354, Л-86.

¹¹ Տե՛ս «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 28-ին օգոստոսի, 1933 թ., հ. 190։

¹² Տե՛ս «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 4-ին հոկտեմբերի, 1933 թ., հ. 215։

¹³ Տե՛ս նույն տողը, 12-ին օգոստոսի, 1933 թ., հ. 180։

¹⁴ См. Госархив НКАО, ф-3, оп. 3, ед. хр. 347, Л-2, 6.

¹⁵ См. Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. Степанакерт, 1976 г., стр. 8.

ում վարում էին հայի բացարձակ բռնահանձան քաղաքականություն, ապա ինքը այն փոխարինեց ԼԳԽՄ-ում «ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության» քաղաքականությամբ, որը մարզում իրագործվում էր հայազգի ամուր բռունցքի օգնությամբ: Այդ բռունցքը Բորիս Կևորկովն էր, որի առաջ դրված ստրատեգիական խնդիրը կարճ ժամանակաընթացքում ԼԳԽՄ-ում բնակվող հայերի և աղյուսակների բժական կազմի հավասարեցումն էր: Ստրատեգիական այս խնդրի իրականացման նպատակով Ղարաբաղում Կևորկովի անմիջական ղեկավարությամբ մշակվեց նաև տակտիկական քաղաքականություն: Այդ քաղաքականության սկզբունքներից էին, օրինակ.

ա) կուսակցական, պետական և հասարակական հիմնարկներում աշխատանքի էին ընդունվում Բաքվից ժամանած աղյուսակների կադրեր ու մասնագետներ,

բ) մասնագիտական բոլոր ուսումնական հաստատություններում ստեղծվում էին աղյուսակական բաժանմունքներ,

գ) կոլտնտեսություններում ու սովխոզներում սնկերի պես աճում էին հարևան շրջաններից եկած աղյուսակներից,

դ) ավերված և անմարդաբնակ մախկին հայկական գյուղերում վերաբնակեցվում էին հարևան շրջաններից տեղափոխված աղյուսակներից,

ե) նախատեսվում էր Ստեփանակերտում բացել պրոֆտեխուսումնաբան մի քանի հազար սովորողներով, որտեղ պետք է սովորեին հիմնականում հարևան աղյուսակական շրջաններից եկած երիտասարդներ,

զ) Ստեփանակերտում և շրջնակցություններում հաճախակի տարբեր առիթներով կազմակերպվում էին հանդիսավոր միջոցառումներ, որոնց շատ դեպքում մասնակցում էր ինքը Հ. Ալիևը: Պատահում էին դեպքեր, երբ ստեփանակերտցիները ժամերով Կևորկովի կարգադրությամբ սպասում էին փողոցում Ալիևին դիմավորելու համար: Որպես կանոն, այս հանդիսավոր միջոցառումներին ավելի շատ մարդիկ ժամանում էին հարևան աղյուսակական շրջաններից և փաստորեն ստեղծում աղյուսակական միջավայր:

Այսպիսով, դարաբաղյան հիմնահարցի լուծման ալիևյան ստրատեգիան ու տակտիկան շոշափելի արդյունքներ տվեցին: Նրա իշխանության շրջանում, 10 տարիների ընթացքում առնվազն 10 հազարով աճեց աղյուսակների բնակիչների թիվը: Ի դեպ, այս 10 հազար թիվը 90-ական թվականների սկզբներին Հ. Ալիևի համար իր հակառակորդների դեմ զենք ճոճելու միջոց դարձավ: Այն ժամանակ, երբ Աղդրբեջանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում պատգամավորներից մի քանիսը հարձակում գործեցին Ալիևի վրա 70-ական թվականներին ԼԳԽՄ-ի նկատմամբ նրա վարած լիբերալ քաղաքականության համար, Հ. Ալիևը իր պատասխան ելույթում ասաց, որ Աղդրբեջանի համար կատարած իր լուրջ ծառայություններից մեկը հենց այն էր, որ այդ տարիներին ԼԳԽՄ-ում աղյուսակների թիվը աճեց 10 հազարով: Ահա այն նույն Ալիևն է, որ 20-րդ դարի վերջին որպես աղյուսակա-դարաբաղյան կոնֆլիկտի լուծման միջոց, առաջադրում է «լայն ինքնավարության» վարկածը:

Եւրեմով վերո շարադրվածից, իրավացիորեն կարող ենք կատարել եզրահանգում: *Խորհրդային իշխանության ավելի քան 70 տարիների ընթացքում Աղդրբեջանի իշխանությունների կողմից հրապարակավ կոխկրտվել են դարաբաղյան հայ մարդու իրավունքները:* Մարդու իրավագրությունը հասել է այն աստիճանի, երբ իշխանությունները նրա հետ վարվել են իբրև որոշակի ապրանքի: Ազատությունը և անձեռնմխելիությունը դարաբաղում համար եղել են միայն պատրանքներ: Սա է մեր կարծիքով վերտիկալ կոնֆլիկտի հիմնական պատճառը: Դարաբաղին պայքարով ձեռք է բերել ազատ, հավասար իրաւունքներով և անձեռնմխելի կյանքով ապրելու իրավունք, որը ոչ միայն չի հակասում, այլև համապատասխանում է ՄԱԿ-ի 1948 թ. ընդունած մարդու իրավունքների դեկլարացիայի ոգուն: Հետևաբար, ներկա կոնֆլիկտի լուծման մեջ միմյանց դեմ հառնում են երկու հակադիր կողմեր՝

ա) մարդու իրավունքը՝ իբրև դարաբաղցու պահանջ,

բ) տերիտորիալ ամբողջականությունը՝ իբրև ադրբեջանական իշխանությունների պահանջ (հիշենք, որ Ադրբեջանի տերիտորիալ ամբողջականության պահանջը ելնում է 1921 թվականի Կովկասյան բյուրոյի որոշումից, որը իրավական կարգավիճակ չունի):

Հետևաբար, նշված հակադրության կողմերի մեջ եթե առաջնությունը տրվի մարդու իրավունքին, քան թե իրավական կայուն կարգավիճակ չունեցող տերիտորիալ ամբողջականությանը, ապա պարզ է, որ կոնֆլիկտի խաղաղ լուծումը պետք է հանգեցնի ԼՂՀ-ի ինքնորոշմանը, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նաև հետևյալ երկու հանգամանքները ևս՝

ա) 20-րդ դարավերջը և 21-րդ դարասկիզբը անշուշտ կնշանավորվեն մարդու իրավունքների գերապատվությամբ,

բ) Ադրբեջանը կընտրի ժողովրդավարության ուղին:

III. М. АБРАМЯН

КАРАБАХСКАЯ ПРОБЛЕМА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Резюме

Автор на основе архивных документов доказывает, что в течение более 70 лет азербайджанскими властями попирались права карабахцев армянской национальности, что и явилось главной причиной азербайджано-карабахского конфликта. Карабахцы в борьбе завоевали право на свободное проживание на родной земле, что соответствует известной Декларации ООН. Следовательно: единственным средством (путем) вышеуказанной проблемы может быть право на свободное самоуправление НКР.

SH. M. ABRAHAMIAN

KARABAKH PROBLEM FROM THE POINT OF VIEW OF HUMAN RIGHTS

Summary

The author, according to archive documents states that for more than 70 (seventy) years the Azeri Government trampled on the Rights of Karabakhs with Armenian Nationality, which became the main reason of Azeri-Karabakh conflict.

In the struggle the Karabakhi people gained the Right for independent life and existence on their homeland which corresponds to the famous Declaration of the United Nations Organization.

Consequently the only means of the above mentioned problem could be the Right for Independent Self determination of Nagorno Karabakh Republic.